

ΠΕΡΑ ΑΠΟ ΤΟΝ ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟ*

Πασχάλης Κιτρομηλίδης
Ομότιμος Καθηγητής ΕΚΠΑ – Ακαδημαϊκός

Η έκρηξη του αγώνα της ελληνικής ανεξαρτησίας, την άνοιξη του 1821, αποτέλεσε πρόσκληση για τη διανόηση του Διαφωτισμού να περάσει από τη θεωρία στην πράξη. Οι διανοούμενοι του Διαφωτισμού δεν είχαν αρχίσει οι ίδιοι την Επανάσταση, αν και πολλοί από αυτούς, με τη συμμετοχή τους στη Φιλική Εταιρεία και κατά κύριο λόγο με τη σταυροφορία τους για πολιτισμική και κοινωνική αλλαγή, είχαν συμβάλει στη δημιουργία του κλίματος της επαναστατικής αναμονής, το οποίο προετοίμασε το ξέσπασμά της. Πράγματι, πολλοί από τους διακεκριμένους ζώντες εκπροσώπους του ελληνικού Διαφωτισμού έσπευσαν στα ελληνικά εδάφη, όπου διεξαγόταν η ένσπλη αναμέτρηση, για να προσφέρουν τις υπηρεσίες τους στον υπέρ πάντων αγώνα του γένους. Άλλοι, όπως ο Κοραΐς και ο Ψαλίδας, προσπάθησαν να συμβάλουν από μακριά με πολιτικές παραινέσεις και ενεργό συμμετοχή στις προσπάθειες του ευρωπαϊκού φιλελληνισμού. Ιδιαίτερα αξιοσημείωτος υπήρξε ο ενθουσιασμός των Ελλήνων σπουδαστών στα ευρωπαϊκά πανεπιστήμια, καθώς και εκείνος των νεότερων διανοούμενων της διασποράς, που έσπευσαν στην Ελλάδα για να πολεμήσουν και να συμβάλουν στη δημιουργία ενός σύγχρονου κράτους στις απελευθερωμένες περιοχές.

Η επανάσταση ήταν σε μεγάλο βαθμό μια αγροτική εξέγερση, που διενεργήθηκε μέσα σε έντονες κοινωνικές συγκρούσεις, με κορυφώσεις τους δύο εμφύλιους πολέμους στα 1823-1824. Σ' αυτό το πλαίσιο οι δυτικόφρονες διανοούμενοι αποτελούσαν μικρή μειοψηφία και, εξαιτίας των ιδεών τους, μειοψηφία όχι ιδιαίτερα δημοφιλή. Η παρουσία τους, ωστόσο, έγινε έντονα αισθητή στις πολιτικές ζυμώσεις της Ελληνικής Επανάστασης, εξαιτίας της υπεροχής που διέθεταν στη

μόρφωση, στην πολιτική πείρα και στη γνώση των διεθνών θεμάτων. Σε δύο επιμέρους όψεις της επαναστατικής πράξης η συμβολή τους υπήρξε αποφασιστική: διατύπωσαν τις ιδεολογικές επιδιώξεις του αγώνα της ανεξαρτησίας με τους όρους του δικού τους πολιτικού φιλελευθερισμού και κατάφεραν να διαμορφώσουν τους θεσμούς της νέας πολιτείας σύμφωνα με τα δυτικά πρότυπα οργάνωσης του κράτους, παρά την εναντίωση παγιωμένων συμφερόντων και ισχυρών ομάδων, που ήθελαν να διατηρήσουν την παραδοσιακή φυσιογνωμία της ελληνικής κοινωνίας και απλώς να αντικαταστήσουν τους Οθωμανούς στην άσκηση της εξουσίας.

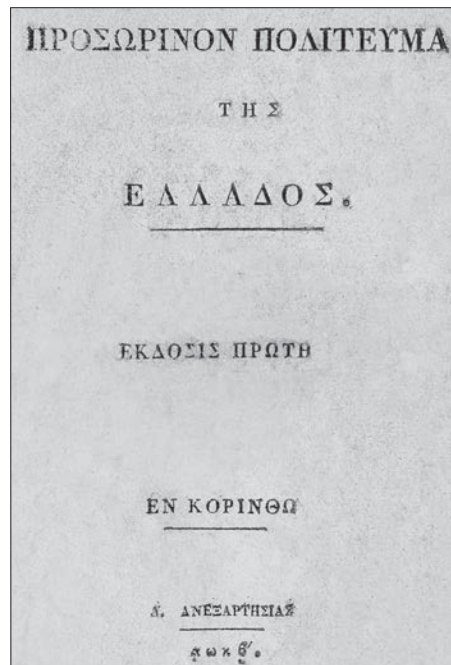
Η ανάλυση αυτών των περίπλοκων πολιτικών και κοινωνικών αναμετρήσεων βρίσκεται εκτός των ορίων αυτής της μελέτης. Ωστόσο, η διατύπωση των αιτημάτων του πολιτικού φιλελευθερισμού κατά τη διάρκεια της Ελληνικής Επανάστασης θα 'πρεπε να απασχολήσει σύντομα την προσοχή μας, ως η αρμόζουσα κατάληξη της προσπάθειας να ανασυντεθεί η υποδοχή και η δυσχερής πορεία του Διαφωτισμού στην ελληνική σκέψη. Οι πιο αντιπροσωπευτικές πηγές, στις οποίες θα μπορούσε να ιχνηλατηθεί η αρχική προγραμματική διατύπωση και η

σταδιακή υποχώρηση των φιλελεύθερων πολιτειακών αιτημάτων, είναι τα συνταγματικά σχέδια που ψηφίστηκαν από τις πέντε εθνοσυνελεύσεις κατά την επαναστατική δεκαετία, οπότε καταβάλλεται η προσπάθεια να τεθούν τα θεμέλια του ελεύθερου ελληνικού κράτους (1822-1832). Το *Προσωρινόν Πολίτευμα της Ελλάδος*, εγκεκριμένο από την Πρώτη Εθνική Συνέλευση στην Επίδαυρο, την 1η Ιανουαρίου 1822, και η Ελληνική Διακήρυξη της Ανεξαρτησίας, που το συνόδευε, απηχούσαν τα αιτήματα του Διαφωτισμού για φιλελεύθερους πολιτικούς θεσμούς και δημοκρατικό

ΠΕΡΑ ΑΠΟ ΤΟΝ ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟ

σύστημα διακυβέρνησης. Ως συνταγματικό πρόγραμμα, το κείμενο αυτό προκάλεσε το ενδιαφέρον μεγάλων σύγχρονων πολιτικών στοχαστών, τόσο στους κύκλους της ελληνικής όσο και στους ευρύτερους κύκλους της ευρωπαϊκής φιλελεύθερης διανόησης. Η δημοσίευσή του αποτέλεσε το έναυσμα κριτικού σχολιασμού των θεμελιωδών διατάξεων του υπό σύνταξη ελληνικού πολιτεύματος από τον Αδαμάντιο Κοραΐ και τον Jeremy Bentham, οι παρατηρήσεις των οποίων στόχευαν στην ενίσχυση του φιλελεύθερου χαρακτήρα του καθεστώτος, με τη διασφάλιση του πλήρους ελέγ-

εγκατέλειψε το αίτημα των φιλελεύθερων θεσμών. Μολονότι επαναβεβαιώθηκαν οι αρχές του συνταγματισμού, το πολιτειακό πλαίσιο διαμορφώθηκε έτσι, ώστε να καθιερώνει το προσωποπαγές καθεστώς του Ιωάννη Καποδίστρια, ο οποίος είχε εκλεγεί πρώτος Κυβερνήτης της ελεύθερης Ελλάδας. Η δημοκρατική χροιά των προγενέστερων συνταγμάτων απαλειφόταν και στη θέση της έμπαινε η πίστη στη φιλανθρωπία ενός ισχυρού ανώτατου εκτελεστικού οργάνου. Επιπλέον, για να δοθεί στον Καποδίστρια η δυνατότητα να ασκήσει απρόσκοπτα τα δύσκολα καθήκοντά του,

Το Προσωρινόν Πολίτευμα της Ελλάδος, που εγκρίθηκε από την Πρώτη Εθνική Συνέλευση στην Επίδαυρο, το 1822

Η ορκωμοσία των πληρεξουσίων στην Εθνική Συνέλευση της Επίδαυρου, τον 1822, Ludwig Michael von Schwanthaler, 1836. Τοιχογραφία στον ανατολικό τοίχο της αίθουσας «Ελευθέριος Βενιζέλος» στη Βουλή των Ελλήνων

χου της νομοθετικής εξουσίας πάνω στα εκτελεστικά όργανα. Οι ίδιες αρχές επαναλαμβάνονταν στις αποφάσεις και στον συνταγματικό χάρτη, που ψήφισε η Δεύτερη Εθνική Συνέλευση στο Άστρος, στα μέσα Απριλίου 1823. Στα 1827 όμως, όταν η Τρίτη Εθνική Συνέλευση συνήλθε στην Τροιζήνα, το εσωτερικό πολιτικό κλίμα και οι διεθνείς πιέσεις της εποχής της Παλινόρθωσης συνέτειναν, ώστε η θεσμική έκφραση των ελληνικών πολιτικών επιδιώξεων να μεταβληθεί σημαντικά. Το *Πολιτικόν Σύνταγμα της Ελλάδος*, το οποίο ψηφίστηκε τον Μάιο του 1827, στην ουσία

το σύνταγμα ανεστάλη προσωρινά και στον Κυβερνήτη δόθηκαν δικτατορικές εξουσίες.

Η Τέταρτη Εθνική Συνέλευση, η οποία συνήλθε στο Άργος, τον Ιούλιο-Αύγουστο του 1829, δεν θέσπισε νέα συνταγματικά μέτρα, αλλά περιορίστηκε στην ψήφιση ορισμένων αποφάσεων που επικύρωναν τις ενέργειες του Κυβερνήτη Καποδίστρια. Επιπλέον του χορήγησε πλήρη εξουσία να χειριστεί όλα τα κρίσιμα εθνικά ζητήματα, που βάραιναν πιεστικά πάνω στο νέο κράτος. Δίνοντας στον αρχηγό του κράτους απε-

ριόριστη εξουσία σε όλα τα σημαντικά εθνικά ζητήματα, η Εθνική Συνέλευση στην ουσία κατάργησε τον δικό της λόγο ύπαρξης. Έτσι άνοιξε τον δρόμο για την τελική εγκαθίδρυση μοναρχικής διακυβέρνησης. Αυτό έγινε με το νέο *Πολιτικόν Σύνταγμα της Ελλάδος*, που ψήφισε η Πέμπτη Εθνική Συνέλευση, η οποία συνήλθε στο Άργος και στο Ναύπλιο, από τον Δεκέμβριο του 1831 έως τον Μάρτιο του 1832. Ο νέος καταστατικός χάρτης εγκαθίδρυε μοναρχικό πολίτευμα κατά το πρότυπο της Γαλλικής Παλινόρθωσης. Έτσι, μέσα σε μια δεκαετία, η αρχική πολιτική επιδίωξη του Διαφωτισμού για φιλελεύθερη πολιτεία εγκαταλείφθηκε. Ο καταστατικός χάρτης του 1832 θέσπιζε την ύπαρξη έμμεσα εκλεγμένης κάτω βουλής, οι αποφάσεις της οποίας όμως εξουδετερώνονταν σε μεγάλο βαθμό από τα προνόμια της γερουσίας, τα μέλη της οποίας διορίζε ο μονάρχης. Το στέμμα ήταν κληρονομικό, ο βασιλέας ήταν ανεύθυνος και απολάμβανε πολλών προνομίων, συμπεριλαμβανομένης της επιλογής και του διορισμού του υπουργικού συμβουλίου.

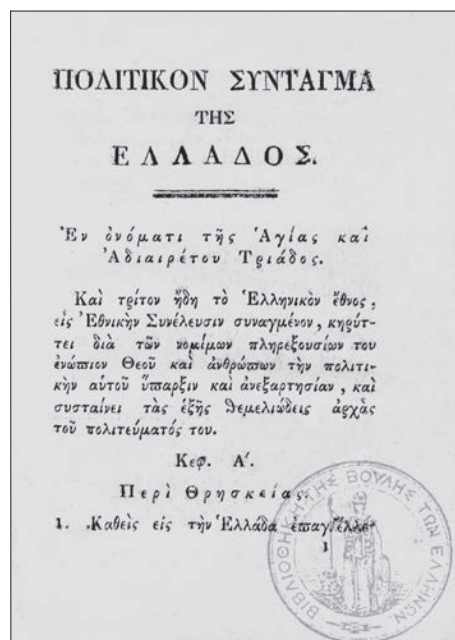
Αν όμως δεν κατάφεραν να επιτύχουν τη φιλελεύθερη πολιτεία, που αποτελούσε το όραμα του Διαφωτισμού, οι δυτικόφρονες πέτυχαν να διαμορφώσουν τους διοικητικούς θεσμούς του νέου κράτους με βάση τα ευρωπαϊκά πρότυπα. Το επίμοχθο έργο της οικοδόμησης του κράτους απέδωσε στο τέλος του αγώνα της ανεξαρτησίας μία θεσμικά σύγχρονη πολιτεία, εφοδιασμένη με τους νομικούς, γραφειοκρατικούς και δικαστικούς μηχανισμούς, που διέκριναν τα ευρωπαϊκά πολιτικά συστήματα. Επιπλέον, το νέο κράτος μετέβαλε την Ορθόδοξη Εκκλησία σε διοικητικό του όργανο, διακόπτοντας κάθε δεσμό διοικητικής εξάρτησης της ιεραρχίας του βασιλείου από το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως, το οποίο παρέμενε υπο-

τελές στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Με τη μετατροπή της ελλαδικής εκκλησία σε κρατική υπηρεσία, κατά το πρότυπο των προτεσταντικών κρατών της Ευρώπης, η Ελλάδα υιοθετούσε την ταυτότητα του κοσμικού κράτους, εγκαταλείποντας τις παραδόσεις που η Ορθόδοξη Εκκλησία είχε κληρονομήσει από το Βυζάντιο. Υπήρχε μία όψη του προτύπου της οικοδόμησης του νεότερου κράτους, όμως, όπου οι δυτικόφρονες Έλληνες απέτυχαν να ολοκληρώσουν το έργο τους: η όψη αυτή αφορούσε τη δημιουργία τακτικού στρατού. Αυτό απαιτούσε τη διάλυση των πρωτόγονων

ένσπλων ομάδων και των προσωπικών στρατών των οπλαρχηγών, που πολέμησαν στον αγώνα κατά των Οθωμανών αλλά και μεταξύ τους, και την επιβολή στρατιωτικής πειθαρχίας στο πλαίσιο ενός ενιαίου τακτικού στρατού, υπό τον έλεγχο της κεντρικής εξουσίας. Αφού οι δυτικόφρονες δεν είχαν δικό τους στρατό για να επιβάλουν τη θέλησή τους, άφησαν αυτό το έργο στον Καποδίστρια και στη βαυαρική δυναστεία που τον διαδέχτηκε.

Πέρα από τις συνταγματικές προσδοκίες και τις προσπάθειες για οικοδόμηση του κράτους κατά το δυτικό πρότυπο, οι φιλελεύθερες

επιδιώξεις, που διαμόρφωναν εν μέρει το πολιτικό κλίμα στην επαναστατική Ελλάδα, εκφράζονταν εύγλωττα σε μία πλημμύρα πολιτικών φυλλαδίων και εντύπων. Η φιλολογία αυτή αποτελούσε οργανικό τμήμα της πνευματικής παράδοσης του Διαφωτισμού και αντιπροσώπευε την ιδεολογική κληρονομιά του στους πολιτικούς αγώνες της Ελληνικής Επανάστασης. Οι πρωτόγονες ελπίδες των αγροτών, που βασικό κίνητρο είχαν την οικειοποίηση των κτημάτων των Τούρκων γαιοκτημόνων, και η παραδοσιακή τοποθέτηση των διαφόρων εξουσιαστικών ομάδων, που ήθελαν να ενισχύσουν τη δύναμή τους και να διατηρήσουν

Το Πολιτικόν Σύνταγμα της Ελλάδος, το οποίο ψηφίστηκε τον Μάιο του 1827

τις υπάρχουσες ιεραρχίες στο νέο κράτος, εκδηλώνονταν στα κοινωνικά ρήγματα και στις πολιτικές διαμάχες της επαναστατικής δεκαετίας. Αυτοί οι αρχέγονοι πόθοι και προσδοκίες, η κατ' επανάληψη αναζωπύρωση του προφητικού χιλιασμού, και οι συγκλονιστικές πράξεις ατομικού ηρωισμού και θυσίας, που υπαγορεύονταν από τους παραδοσιακούς κώδικες τιμής της μεσογειακής κοινωνίας, καθόρισαν το κοινωνικό κλίμα της Ελληνικής Επανάστασης, χωρίς όμως να μπορούν να θεωρηθούν και ως αποκλειστική ιδεολογική της έκφραση. Στο μέτρο που είναι δυνατό να γίνει αναφορά σε μια συναρθρωμένη ιδεολογία του αγώνα της Ελληνικής Ανεξαρτησίας, αυτή θα πρέπει να αναζητηθεί στις ιδέες και τις αξίες, που εκφράζονταν στην πολιτική φιλολογία και στον τύπο της επαναστατικής δεκαετίας.

Η πολιτική φιλοσοφία που πρόβαλλε από τις λόγιες έντυπες πηγές ήταν ο δημοκρατικός εθνικισμός του Διαφωτισμού, του οποίου ο Κοραΐς υπήρξε ο πιο εύγλωττος κήρυκας. Τα ονόματα και οι ιδέες του Rousseau, του Mably και του Mirabeau παρέμειναν σταθερά αποτυπωμένα στις πολιτικές συνειδήσεις. Ο νόμος των εθνών του Vattel πρόσφερε το εννοιολογικό πλαίσιο για την κατανόηση της νέας πολιτικής υπόστασης των εμπόλεμων Ελλήνων, ενώ η φιλοσοφία του φυσικού δικαίου και των φυσικών αρχών της ηθικής του Volney, της οποίας αφετηρία ήταν το αξίωμα ότι η ισότητα και η δικαιοσύνη ταυτίζονταν, κυκλοφορούσε στα ελληνικά ως προσφορά του εθνικού τυπογραφείου. Μέσα στις κοινωνικές διαμάχες της Επανάστασης, η μακρινή ηχώ της κριτικής της *Ελληνικής Νομαρχίας* αντηχούσε στις σελίδες μιας συλλογής διαλόγων, που μάχονταν με οξύτητα τους «Κοτζαβάσας», τους Φαναριώτες «Βλαχοδούκες» και άλλες

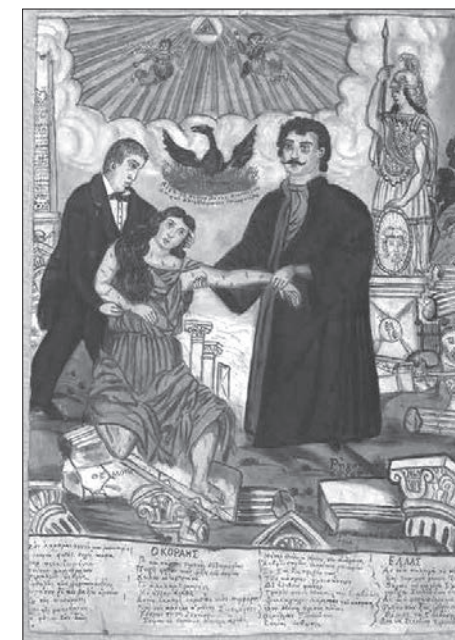
ιδιοτελείς κοινωνικές ομάδες, που παρενέβαλλαν προσκόμματα στην εδραίωση του πολιτικού φιλελευθερισμού. Αυτό το πολιτικό αίτημα αναδύεται από τον τελευταίο διάλογο, όπου διαπιστώνεται ότι ο τύπος είναι «ακόμη εις τα δεσμά» στην απελευθερωμένη Ελλάδα και καλούνται οι πατριώτες να υπεραμυνθούν των δικαιωμάτων όλων των συμπολιτών τους.

Συνειδητοποιώντας τελικά ότι ο Καποδίστριας δεν σκόπευε να δημιουργήσει το πολιτειακό σύστημα, το οποίο οραματιζόταν ο Διαφωτισμός, ο γέροντας Κο-

ραΐς ρίχτηκε με ασυνήθιστη για την ηλικία του ενεργητικότητα στον τελευταίο αγώνα της ζωής του. Έτσι άρχισε την αντικαποδιστριακή του εκστρατεία, συντάσσοντας μια σειρά πολιτικών διαλόγων, οι οποίοι υποδείκνυαν στους Έλληνες πώς να αποφύγουν μια νέα υποδούλωση σε «Χριστιανούς Τουρκίζοντες». Σε όλη τη διάρκεια του αγώνα η ηθική φυσιογνωμία της ελληνικής πολιτικής καθοριζόταν από μία πανταχού παρούσα και γεμάτη πάθος επίκληση της αυταπάρησης και του πατριωτισμού, ο οποίος αναμενόταν να μεταβάλει τους απλούς θνητούς σε ήρωες. Η ηθική αυτή αντίληψη αντιπροσώπευε την άνθηση της φιλοσοφίας

της πολιτικής αρετής που είχε κληροδοτήσει ο Διαφωτισμός.

* Το κείμενο αυτό είναι απόσπασμα του βιβλίου του Πασχάλη Κιτρομηλίδη, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός, οι πολιτικές και κοινωνικές ιδέες*, εκδ. Μορφωτικού Ιδρύματος Εθνικής Τράπεζας, Αθήνα 2009, σελ. 466-472.

Ο Ρήγας Βελεστινλής και ο Αδαμάντιος Κοραΐς υποβασιάζουν την Ελλάδα. Θεόφιλος Χατζημικαήλ, 19ος αι., Μακεδονικό Μουσείο Σύγχρονης Τέχνης